

О. В. Петришин,

перший віце-президент НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор, академік
НАПрН України

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Модернізація української державності на засадах демократії та верховенства права зумовлює нагальну потребу набуття правом значущості універсального способу впорядкування суспільних відносин, невід'ємної складової функціонування інститутів державності, життєдіяльності суспільства та соціалізації особистості. Водночас і право за таких умов зможе стати ефективним інструментом не лише здійснення функцій держави, а й активно сприяти становленню інституцій громадянського суспільства, належному забезпеченню та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Відтак теорія права як загальнотеоретична юридична дисципліна має подолати традиційні уявлення про сутність права, відповідні стереотипи нормотворчої та правозастосовчої діяльності, які перешкоджають усвідомленню соціального призначення правових норм як передовсім певних «правил гри», покликаних уможливити цивілізоване соціальне спілкування, ефективне використання регулятивного потенціалу права для впорядкування суспільних відносин.

Ігнорування багатофакторності соціального розвитку призводить до штучного звуження сфери правового регулювання функціонуванням державного механізму, що часто компенсується покладенням на владу невідповідних її соціальному призначенню та можливостям завдань, намаганням вирішувати будь-які питання життєдіяльності суспільства авторитарними та бюрократичними методами. Примарна «легкість» правового регулювання суспільних відносин за посередництвом простого наказу суверена, яка сприймалася природно на етапі формування централізованих держав¹, виявилась не зовсім очевидною в часи глибоких змін у суспільстві на етапі його демократизації, становлення засад правової, демократичної державності, запровадження принципу верховенства права в усій сфері соціальної життєдіяльності. Адже визнання прерогативи держави, заснованої на її монополії на примус для дотримання закону, необов'язково передбачає монополію держави на визначення змісту права², і тому не норма права в демократичному суспільстві є засобом (інструментом) реалізації при-

¹ Эрлих, О. Основоположение социологии права [Текст] / О. Эрлих ; пер. с нем. М. В. Антонова ; под. ред. В. Г. Графского, Ю. И. Гревцова. – СПб. : ООО «Универ. изд. консорциум», 2011. – С. 16-17.

² Див.: Хайек, Ф. Право, законодательство, свобода [Текст] / Ф. Ха-йек. – М., 2006. – С. 214.

мусу, а навпаки, примус виступає засобом забезпечення реалізації норми права лише в тих випадках, коли її вимоги не виконуються добровільно.

Закладена свого часу Дж. Остіном вихідна ідея такої моделі правового регулювання була сформульована у довершеному вигляді одним із найбільших прихильників формально-догматичної концепції права Г. Шершеневичем: «Будь-яка норма права є наказ... ми надаємо найменування правових тільки тим нормам, додержання яких приписується під загрозою, що виходить від держави». З точки зору такої логіки навіть норми, виражені у дозвільній формі, «в дійсності містять наказ», оскільки іншій стороні відповідно наказується виконувати або не виконувати певні дії¹.

Що стосується проблематики здійснення приписів норм права, то вона перебуває нібито поза їх змістом, а отже, й безпосереднім інтересом правознавців, а тому зазвичай розглядається як така, що має для юриспруденції похідний, «вторинний» характер. За межами юриспруденції виявляється й проблема змін у праві: передовсім – чому та для чого такі зміни потрібні. Немає й відповіді на питання про те, які соціальні чинники впливають на формування змісту норм права як таких правил, що впорядковують реальну поведінку учасників суспільних відносин? Як наслідок порушується сприйняття цілісності права та процесу його реалізації, специфічних особливостей правової системи тієї чи іншої країни, правонаступництва та розвитку права.

У цьому сенсі відомий російський філософ та юрист І. О. Ільїн справедливо вказував на несамостійний статус такого знання, оскільки «воно само не досліджує предмет, натомість підбиває короткі підсумки іншим самостійним наукам про право»². Тому й правознавство, яке за своїм призначенням має бути наукою про місце та роль права, зводиться до законодавства, що не може бути одним і тим самим за своїм визначенням³. Чи саме не цей «несамостійний статус» породжує песимістичні настрої щодо розуміння сутності теорії права як певного різновиду наукового знання – обґрунтованого та достовірного способу пізнання життєдіяльності суспільства та держави?

З точки зору внутрішніх чинників переоцінка правової дійсності стимулюється сьогодні ухваленням цілої низки засадничих для всієї правової системи кодексів, передовсім – цивільного кримінального, сімейного, процесуальних, значна частина новаций яких вже не можуть вписатися в досить жорсткі традиційні канони вітчизняної теорії права. Зокрема, загальними засадами цивільно-

¹ Див.: Шершеневич, Г. Ф. Общая теория права [Текст] : учебник / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1912. – С. 281, 283.

² Ильин, И. А. Теория права и государства [Текст] / И. А. Ильин ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – С. 64.

³ Проблемы общей теории права и государства [Текст] / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 147.

го законодавства проголошується: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність¹.

Усе більш впливовим чинником національної правової системи, орієнтації правового регулювання на соціальні критерії ефективності стає судочинство, зміни в судовій практиці, спрямовані на забезпечення реалізації норм Конституції України, утвердження та захист прав і свобод людини і громадянина. Так, завданням суду, відповідно до ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» є здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України².

Істотної значимості для формування «обличчя» правової системи України набувають рішення Європейського суду з прав людини. Зокрема, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, з упровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини, зі створенням передумов для зменшення кількості заяв до Європейського суду з прав людини проти України³.

Важливим кроком у напрямі до загально соціальної цінності права є запропоноване М. І. Козюброю розширення загальної проблематики розуміння права, його ролі, значущості та можливостей шляхом виокремлення поряд із теоретичним (науковим) праворозумінням, яке складало пріоритетну тематику дослідження вітчизняної юриспруденції цієї проблеми, таких специфічних його рівнів, як буденно-емпіричне та професійне праворозуміння. Останні більш тісно пов'язані з певним досвідом сприйняття та застосування права, особливостями правового менталітету та відображають належність до певного куль-

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. №435-ІУ [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – №40-44. – Ст. 356.

² Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України від 07.07.2010 р. №2453-УІ // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – №41-42, №43, №44-45. – Ст. 529.

³ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Текст] : Закон України від 23.02.2006 р. №3477-ІУ // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – №30. – Ст. 260.

турно-історичного типу суспільства¹. Буденне розуміння права, крім того, може бути охарактеризоване як найбільш масове, поширене, усталене та у цьому сенсі – консервативне.

Більш продуктивним, хоча і складнішим, має стати підхід, який дозволив би реалізувати принцип єдності юридичної форми та соціального змісту в інтерпретації як права в цілому, так і окремих правових явищ. Як відомо, форми беззмістовної не буває, а зміст може існувати, лише будучи певним чином оформленим. Наразі, відрив юридичної форми від соціального змісту означав би створення особливого світу, який за своєю «віртуальною» природою є мало-придатним до випробування реальністю.

Насамперед з цієї позиції як однорідні явища повинні розглядатися право та права людини, які мають єдину соціально-юридичну природу, і тому прав людини поза межами права не може існувати, так само як і права за межами прав людини². Права людини виступають соціоантропологічним фундаментом права як нормативної системи, що забезпечує його зумовленість потребами та інтересами різноманітних суб'єктів суспільних відносин. Адже правові норми у будь-якому випадку не можуть використовуватись, виконуватись, дотримуватись чи застосовуватись поза межами свідомої та вольової поведінки людини.

Як результат право завжди включає в себе два змістовних компоненти – права людини та правила поведінки (норми права). Проблема полягає в іншому – який із них розглядається як системоутворюючий чинник, своєрідний наріжний камінь усієї конструкції правової системи тієї чи іншої країни: система норм права будується на фундаменті невід'ємних прав людини або права людини розглядаються лише як похідні від волі, відображеної у законах (об'єктивному праві), і тому фактично зводяться виключно до суб'єктивних прав учасників правових відносин.

Чи не найважливішим для цієї проблематики постає наукознавчий аспект, згідно з яким переосмисленню підлягають самі підходи до розуміння особливостей пізнавальної діяльності у сфері соціальної та, зокрема, правової реальності з урахуванням сучасних методологічних досягнень. При цьому слід врахувати і специфіку правознавства як соціальної науки, яка не може бути «об'єктивною» на кшталт природничих наук, унаслідок чого достовірність онтології права не може бути безпосередньо верифікованою; натомість істинність висновків правової науки спирається насамперед на конвенціональне визнання їх соціальної значимості в науковому та практичному середовищі.

¹ Козюбра, Н. Правопонимание: понятие, типы и уровни [Текст] / Н. Козюбра // Право України. – 2011. – № 1. – С. 30-34.

² Козюбра, М. Правовий закон: проблема критеріїв [Текст] / М. Козюбра // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2(33)-3(34). – С. 92.

Одним із напрямів такого оновлення, особливості якого полягають у розгляді правової реальності під феноменологічним кутом зору¹, є дослідження права як соціального явища, яке виникає за умов специфічного правового способу соціальної регуляції². Цей контекст акцентує на взаємозалежному існуванні та еквівалентності обміну діяльністю індивідів, які за посередництвом соціальних взаємин реалізують належну їм свободу (права) в межах загальної норми (правил поведінки)³. Адже взаємини індивіда із соціальним світом не можуть складатися інакше, ніж за посередництвом надання йому певних оцінок, з другого боку, вони є неможливими без слідування апробованим практикою правилам поведінки. Це дає підстави зробити важливий висновок про інтерсуб'єктивну природу права, сконструйовану учасниками соціальних відносин у результаті їх взаємодії (Ю. Габермас).

Такий підхід, спираючись на пошук чинників права в суспільстві, претендує на «об'єктивність» на відміну від висновків суб'єктивізму, здатного до заглиблення у психологічний світ конкретного індивіда, і абстрактного об'єктивізму, схильного до спекулятивного «примноження сутностей», і саме таким чином намагається відсторонитися як від метафізичного природного права, так і від спокуси тоталітарного втручання держави у справи суспільства⁴. Проте вихідним дослідницьким чинником тут має стати внутрішній правовий досвід учасників соціального спілкування, який може бути охарактеризований не лише як абстрактний спосіб буття людини, а й її практичне повсякденне існування.

Він передбачає необхідність застосування до юридичної сфери, окрім традиційного теоретичного інструментарію, досягнень суміжних наукових дисциплін – філософії, антропології, психології та соціології. Саме таким чином відкривається шлях до інтегративного підходу до дослідження права, що дає змогу пояснити правові явища, долаючи однобічність традиційних під-

¹ З іменем основоположника феноменологічного методу Е. Гуссерля пов'язують перетворення філософії в сувору науку, різновид науково-дослідної діяльності (див.: Зотов, А. Ф. Современная западная философия [Текст] : учебник / А. Ф. Зотов. – М. : Высш. шк., 2005. – С. 170-171).

² Див.: Четвернин, В. А. Введение в курс общей теории права и государства / В. А. Четвернин. – М. : ИГП РАН, 2003. – С. 144; Право и общество: от конфликта к консенсусу [Текст] / под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашова. – СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – С. 8-50.

³ Див.: Поляков, А. В. Общая теория: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода [Текст] : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – 864 с.; Проблемы общей теории права и государства [Текст] / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 162-178.

⁴ Эрлих, О. Основположение социологии права [Текст] / О. Эрлих ; пер. с нем. М. В. Антонова ; под ред. В. Г. Графского, Ю. И. Гревцова. – СПб. : ООО «Унив. изд. консорциум», 2011. – С. 16-17.

ходів та наукових шкіл – природного і позитивного права, історичної, соціологічної та психологічної¹.

Пояснення права як норму, мірило того, як, за влучним висловом А. П. Зайця, необхідно діяти у відносинах з іншими людьми², дає змогу зробити вагомий крок до вирішення вкрай загостреної сьогодні проблеми щодо практичної спрямованості правових досліджень. Адже починаючи з часів виникнення, юриспруденція розглядалась як сфера практичного освоєння реальності, а тому будь-які аналітичні розробки правової тематики мають передовсім орієнтуватися на соціальні очікування та знаходити практичне застосування. Звідси висновок – право не зможе стати значущим чинником впорядкування суспільних відносин, поки юридична наука, усі її галузі та напрями не будуть чутливими до реальних суспільних проблем, передовсім до потреб та інтересів «основних споживачів правових благ» – громадян та інших соціальних суб'єктів.

Водночас, така методологічна настанова передбачає відмову від сприйняття суспільства як такої форми суспільних відносин, особливості якої вбачались в її цілковитій незалежності від свідомості та волі людей, а тому й у відчуженості від них самих, яким у такому випадку не залишається нічого іншого, крім «ізольованого існування». Наразі людина живе серед інших людей, і тому за своєю природою – як фізичною, так і духовною призначена для життя у суспільстві і стає людиною лише в результаті життя в суспільстві³. Відповідно способом існування індивідів, що мають суперечливі, але водночас однотипні з іншими інтереси, котрі вони не можуть самостійно реалізувати, є соціальне спілкування (співпраця та конфлікт) у формі стосунків одного з іншим та всіма іншими, яке й виступає по суті реальним джерелом права.

Проте соціальна реальність у процесі творення права має набути якостей, придатних для правового регулювання. Вони виникають як результат визнання індивідами взаємних прав і свобод, набуття ними статусу правових суб'єктів. На цій основі формуються елементи нової, правової за своїм змістом реальності – правові норми, конструкції, відносини, поведінка. Тому й категорія «правова форма», запозичена з класичного методологічного арсеналу, має отримати більш конкретизований та наближений до соціальної реальності зміст. Адже правова форма є не лише об'єктивною за способом існування, оскільки має інституціональний та текстовий вираз, а й суб'єктивною – за джерелом походження та активності, оскільки у суспільних відносинах не може бути нічого, щоб не

¹ Коммуникативная концепция права: вопросы теории [Текст]. – СПб. : Изд. дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2003. – С. 38.

² Теорія держави і права [Текст] : акад. курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 240.

³ Див.: Егоров, С. Н. Аксиоматические основы теории права [Текст] / С. Н. Егоров. – СПб., 2001. – С. 52.

проходило через свідомість людини і не вимагало постійного відтворення за посередництвом її вольової поведінки.

Звідси одним із актуальних напрямів адаптації вітчизняного правознавства до викликів сьогодення має стати соціалізація права та юридичного знання. Передовсім такий підхід передбачає розгляд правової проблематики у більш широкому контексті – суспільства в цілому, а не лише його державної організації, опосередкованої відносинами виключно з приводу формування та реалізації державної влади. Адже людина, будучи суб'єктом невід'ємних прав і свобод, які визначають зміст і спрямованість діяльності держави, аж ніяк не може розглядатися поза межами правової реальності. Слід урахувати й те, що соціум як складно організована система є здатним до певної міри самоорганізовуватись шляхом інституціоналізації сфери громадянського суспільства. Саме з урахуванням досягнень сучасного розвитку звичний процес пізнання правових форм має бути доповненим «вивченням її дійсної ефективності», наскільки ефективно вони «працюють» у реальних життєвих ситуаціях¹.

Такий підхід дає змогу розставити акценти у проблематиці співвідношення державності та громадянського суспільства, які разом складають цілісний соціум, але виконують у ньому різні функції² – громадянське суспільство є основою державності, а державна влада – важелем управління, який перебуває на службі у суспільства, забезпечує його потреби та інтереси³. Держава з цієї точки зору виступає як інститут публічної влади в масштабах усього суспільства, призначення якого полягає в забезпеченні його стабільності та стійкого розвитку за допомогою централізації та використання владно-примусового потенціалу. У цьому плані засновники концепції правової державності обґрунтовано вбачали її підвалини у «правовому громадянському суспільстві», яке безпосередньо поєднує за посередництвом права його як громадські, так і державницькі засади.

Лише за умов усвідомлення соціальних чинників право зможе стати дієвим засобом обмеження державної влади, а тому й розглядатися у контексті забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, функціонування правової державності та правової культури суспільства. Зокрема, на необхідність наповнення примусу, що здійснюється від імені держави, специфічним правовим змістом вказує С. С. Алексеев, вбачаючи його критерії в підпорядкованості загальним принципам певної правової системи, загальності, нормативній регламентації, дії через механізм прав і обов'язків, розвинутій процесуальній формі⁴.

¹ Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби : Проспект, 2008. – С. 16-17.

² Див.: Мамут, Л. С. Народ в правовом государстве [Текст] / Л. С. Мамут. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2000. – 160 с.

³ Марченко, М. Н. Соотношение гражданского общества и государства: вопросы теории [Текст] / М. Н. Марченко // Журн. рос. права. – 2008. – С. 92.

⁴ Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : учебник [2-е изд., перераб. и доп.] / С. С. Алексеев. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 92.

Суспільні відносини є й тим реальним середовищем, в якому здійснюються правові норми – за посередництвом пізнання та оцінки їх змісту, вольових актів поведінки, спрямованих на дотримання юридичних заборон, виконання юридичних обов'язків та використання суб'єктивних прав. При цьому значимості набувають не лише норми як певні стандарти поведінки, а й процедури, процес їх здійснення, які не повинні відриватися від змістовних характеристик таких норм. Зауважимо, що питання про право в широкому процесуальному аспекті вперше у вітчизняній теорії права порушив В. М. Горшенев¹.

На цій основі формується підхід до права як концепт, що досліджує право як явище, що має соціальну природу, на відміну від використання у правознавстві методики конкретно-соціологічних досліджень для підтвердження тих чи інших теоретичних висновків. Його основою є нормативність у контексті соціальної реальності, яка формується у процесі обміну діяльністю, опосередковується взаємними правами та обов'язками учасників соціального спілкування та певними формалізованими стандартами (правилами поведінки).

Разом з тим юриспруденція, як і будь-яка інша соціальна наука, не може бути лише пасивним відображенням дійсності, має досліджувати її з точки зору як сущого, так і з позицій належного, того, якою вона (правова дійсність) є та водночас може і повинна бути. Тому еквівалентність обміну як запорука відповідності того чи іншого правила поведінки соціальним вимогам та очікуванням для набуття повноцінного статусу правової норми опосередковується культурними цінностями – обґрунтуванням доцільності (правова політика), виправданням з позиції справедливості (етика права), загальним виразом за посередництвом тексту (логіка права), офіційним визнанням та судовою гарантією за допомогою авторитету державної влади (позитивація права).

Водночас такий підхід не повинен призводити до нехтування логічними способами конструювання моделей правової реальності, які знаходять свій вираз передовсім у юридичних текстах, що передбачає чіткі вимоги щодо ясності та послідовності юридичного мислення. У цьому сенсі юриспруденцію можна визнати як «найточнішу з усіх неточних (соціальних) наук». Без даних, отриманих у результаті використання формально-логічного методу, теоретико-прикладне освоєння правової дійсності є неможливим взагалі, зокрема це стосується і правових досліджень, що мають переважно філософську чи соціологічну орієнтацію².

Правовий текст, який є результатом об'єктивації та артикуляції всієї системи соціальної взаємодії, дає змогу людині як соціальній істоті та суб'єкту права існувати, спілкуючись з іншими, у межах правової реальності, яка є частиною

¹ Горшенев, В. М. Юридический процесс [Текст] / В. М. Горшенев. – Харьков : Основа, 1985. – 156 с.

² Див.: Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби : Проспект, 2008. – С. 21.

культури та символічної пам'яті¹. Йдеться лише про подолання класичної метафізичної установки «панлогізму», коли законам, за якими здійснюється розумовий процес, надавався практично статус універсальних законів Всесвіту, відповідно до чого природа та соціальна практика розглядалися як своєрідна прикладна логіка², та зумовленої цим методологічним постулатом установки про самодостатність логічних конструкцій правознавства.

В. Д. Перевалов,
президент Уральської державної
юридическої академії, доктор юридических наук, професор

ПРАВОВАЯ ДОКТРИНА: ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Энциклопедические и литературные данные³, подтвержденные исторической и современной практикой позволяют определить *правовую доктрину как систему научных юридических знаний, аккумулированных в определенную теорию, направленную на формирование и совершенствование реальных правовых явлений*. Образно говоря, это целеполагаемая авангардная часть юриспруденции, характеризующаяся высокой степенью абстракции, восполняющимся потенциалом, относительной устойчивостью и динамизмом развития. Её следует рассматривать в двух смыслах: во-первых, как теорию концентрированно отражающую научное видение правовой системы того или иного социума в целом; во-вторых, как теорию локального или специального характера, имеющую своей целью отдельные правовые объекты (элементы структуры правовой системы, источники права, принципы разрешения судебных дел и т.п.) В любом смысле правовая доктрина внешне объективируется в научных трудах в виде статей, монографий, учебников, рекомендаций, комментариев и, признанная законодателем, закрепляется в нормативных правовых актах в виде правовых принципов, конструкций, позиций, процедур, способов и методов регулирования.

¹ Коммуникативная концепция права: вопросы теории [Текст] : Обсуждение моногр. А. В. Полякова. – СПб. : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2003. – 154 с.

² Див.: Зотов, А. Ф. Современная западная философия [Текст] : учебник / А. Ф. Зотов. – М. : Высш. шк., 2005. – С. 13.

³ Lateinisch-Deutsches Taschenwörterbuch. VEB. Verlag Enzyklopadie. Leipzig. 1974. S. 161; Большой энциклопедический словарь. М., «Большой энциклопедический словарь. М., Больш. Росс. Энцикл.», СПб «Норинт». 2004. С. 368; Давид Р. Основные правовые системы современности. Пер. с франц. М., «Прогресс». 1988. С. 142-145, 235-237; Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. Пер. с англ. М., Изд-во МГУ. 1994. С. 124-127;